

Rola Oberbefehlshaber Ost w kształtowaniu litewskich struktur państwowych (1915–1918)

Na początku XX wieku Litwa znalazła się na drodze przeobrażeń prowadzących do odnalezienia własnej tożsamości i odzyskania niezależności państwowej. Po raz pierwszy dążności niepodległościowe Litwinów zostały wyrażone w programie partyjnym litewskiej Socjalnej Demokracji z roku 1896¹. W dniach 4–5 grudnia 1905 roku w Wilnie zebrał się „Sejm Wileński”. Przedstawiciele litewskich stowarzyszeń politycznych i społecznych wraz z delegatami wybranymi przez jednostki samorządowe podjęli uchwałę, która zakładała utworzenie autonomii Litwy w ramach państwa rosyjskiego oraz organu ustawodawczego – Sejmu, „wybieranego przez ordynację powszechną, bezpośrednią i tajną, bez różnicy płci, narodowości i wyznania”². Próba nawiązania kontaktu politycznego z mocarstwem zaborczym ujawniła determinację sporej części ludności litewskiej do utworzenia chociażby namiastki własnej państwowości. Klęska rewolucji po roku 1905 ostudziła nieco nastroje niepodległościowe. Przynależność obszarów litewskich do Rosji zdawała się potwierdzać przyszłe perspektywy samodzielności państwowej Litwinów. Część społeczeństwa upatrywała w Cesarstwie Rosyjskim nadziei na faktyczną autonomię. Dodatkowymi przyczynkami do poszukiwania rozwiązania sprawy państwowości litewskiej w oparciu o interesy Rosji był narastający konflikt polsko-litewski oraz obietnica przyłączenia „Małej Litwy”, tzw. pruskiej, dzięki udanej ofensywie rosyjskiej przeciwko Niemcom do obszarów Litwy historycznej, znajdującej się w obrębie Cesarstwa Rosyjskiego³.

Wybuch I wojny światowej na Litwie postrzegany był z jednej strony jako szansa na powrót koncepcji rewolucji z 1905 roku, z drugiej zaś w ładzie powojennym upatry-

¹ Zgodnie z założeniami programowymi SD należało podjąć wszelkie wysiłki w celu stworzenia Litwy niepodległej, w federacji z Polską oraz krajami sąsiednimi. Powyższy program został rozszerzony i zmodyfikowany przez Litewskie Stronnictwo Demokratyczne, które w swoim programie z dnia 15 listopada 1902 roku zawarło postulat wolnej i niepodległej w stosunku do innych narodów i państw Litwy, [w:] W. Wielhorski, *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, Londyn 1947, s. 241.

² *Vilniaus Žinios*, „Wiadomości Wileńskie”, nr 276, 1905.

³ Potwierdzenie aspiracji Litwinów pod auspicjami rosyjskimi wyraża deklaracja przedstawicieli litewskiego życia społecznego z dnia 4 sierpnia 1914 roku: „Jesteśmy przekonani, że nasi bracia z krwi po tamtej stronie granicy zostaną oswobodzeni z jarzma germańskiego i połączeni z nami, gdyż przeznaczeniem Rosji jest być oswobodzicielką ludów”, [w:] W. Wielhorski, *op. cit.*, s. 243.

wano możliwości stworzenia niezależnego państwa litewskiego, nie w granicach autonomii czy federacji, ale państwa samodzielnego i niezawisłego.

Latem 1915 roku wojska niemieckie wkroczyły na terytoria litewskie⁴. Na ziemiach etnograficznie litewskich, części ziem białoruskich, a także na Wileńszczyźnie i Suwalszczyźnie Niemcy rozpoczęli tworzenie Zarządu Wojskowego Litwy (Militärverwaltung Litauen)⁵. Całość terytoriów „Ober- Ostu” na ziemiach litewskich oraz obszarze Kurlandii obejmowała 108.800 km² z liczbą ludności przekraczającą 2 900 000⁶. Swoje rządy Niemcy rozpoczęli od zerwania wszelkich więzi kulturalno-połecznych zajętych ziem z Królestwem Kongresowym. Odezwa hr. Pfeila, utrzymana w przyjacielskim tonie tak do mieszkańców miasta Wilna, jak i Polaków w ogóle, wkrótce po rozplakatowaniu była konsekwentnie usuwana z wileńskich ulic⁷. Polskość, jako żywioł dominujący na ziemi wileńskiej jawił się Niemcom jako główna i najtrudniejsza przeszkoda, zagrażająca planom aneksjonistycznym Rzeszy.

Przewaga ludności polskiej w Wilnie i na wileńszczyźnie zmusiła Niemców do zaakceptowania podstawowego szkolnictwa polskiego, które na Kowieńszczyźnie było

⁴ Dnia 18 września 1915 roku Hrabia Pfeil wystosował do mieszkańców Wilna odezwę w formie obwieszczenia sporządzoną w języku polskim oraz niemieckim. Plakat „Do ludności miasta Wilna” głosił, iż: „Niemieckie siły zbrojne wygnały wojsko rosyjskie z obwodu polskiego miasta Wilna i wkroczyły do tego sławetnego i pełnego tradycji grodu. Był on zawsze perłą w sławnym Królestwie Polskiem. Królestwo to zaprzyjaźnione jest z narodem Niemieckim. Wojsko niemieckie gorąco współczuje ludności polskiej wystawionej na takie ciężkie próby. Z oburzeniem spogląda wojsko niemieckie na brutalne i haniebne czyny dokonywane w imieniu nosicieli władzy rosyjskiej nad ludnością cierpiącą i jej mieniem (...). Siły zbrojne niemieckie pragną dołożyć starań ku ulżeniu ludności Polski ciężarów narzuconej im wojny (...). Zajęcia powszednie i wszelka praca spokojna ludności znajdują poparcie. Dbałość o bezpieczeństwo i piecza o porządek i spokój w mieście, winny pozostać w doświadczonych rękach dotychczasowej zwierzchności miejskiej. Jedynie w razie zakłóceń porządku, których nie będzie w stanie ta zwierzchność opanować, będę uważał się za zmuszonego do udzielania pomocy siły zbrojnej. Oczekujemy od zamiłowania do porządku i spokoju obywateli miasta Wilna, że nie przedsięwzięją niczego przeciwko władzy wojskowej niemieckiej i jej poszczególnym przedstawicielom. Ustawy wojenne grożą za czyny podobne ciężkimi karami, do kary śmierci włącznie. Pragnąłbym w Wilnie władzy karnej wcale nie stosować. Niech Bóg błogosławi Polskę”; *Do ludności miasta Wilna*, [w:] *Litwa podczas wojny. Zbiór uchwał i odezw*, opr. L. Abramowicz, Wilno 1917, s. 7.

⁵ Zarząd Wojskowy Litwy w ciągu zaledwie roku (1915–1916) powiększył się o terytoria lotewskie oraz znaczną część ziem białoruskich. Na terytoriach podbitych tworzone okręgi wojskowe, które dzieliły się w następujący sposób: Okręg Kurlandii, Okręg Litewski zawierający w sobie gubernię kowieńską, Okręg Wilna i Wileńszczyzny (1 maja 1916 roku połączony z Okręgiem suwalskim pod nazwą Militärverwaltung Wilno- Suwałki- Liteuen), Okręg Suwalski z gubernią suwalską, Okręg grodzieńsko-białostocki. Dnia 15 marca 1917 roku doszło do ostatecznego połączenia okręgu Wilno–Suwałki z okręgiem Litauen, w jeden okręg administracyjny pod nazwą Litauen. Zarząd na tym obszarze sprawował Franz Joseph Isenburg-Birstein; [w:] *Das Land Ober- Ost. Deutsche Arbeit in dem Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen Und Bialystok-Grodno*, Stuttgart–Berlin 1917.

⁶ *Ibidem*, s. 431.

⁷ B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland während der Okkupation 1915–1918*, Aktiebolag 1935, s. 17.

w stanie permanentnej likwidacji. Większość polskich towarzystw oraz komitetów w tym Komitet do Spraw Nauczania zostało rozwiązanych. Władze niemieckie pozostawiły jedynie jeden tytuł prasowy w języku polskim, jakim był „Dziennik Wileński”. W dniu 28 lipca 1915 roku wydano rozporządzenie Głównodowodzącego Ober- Ostu o zakazie działalności stowarzyszeń oraz organizacji o charakterze politycznym⁸. Bez względu na zakazowi podlegały również zgromadzenia w miejscach publicznych, zebrania prywatne zostały ograniczone do celów niepolitycznych.

Zarząd niemiecki na ziemiach litewskich prowadził bezwzględną politykę rabunkową. Narzucenie obowiązku wysokich dostaw żywności do Rzeszy, konfiskaty mienia oraz werbunki do prac przymusowych⁹ przyczyniły się do zrujnowania i tak nadszarpniętej kondycji gospodarczej terytoriów litewskich¹⁰. O warunkach panujących w Wilnie

⁸ Polityka niemiecka wobec wszelkich stowarzyszeń kulturalno-społecznych zmierzała do całkowitego wyizolowania jakiegokolwiek wpływu tych organizacji na życie społeczno-kulturalne okupowanej Litwy. Niemieckie pozwolenie na wydawanie „Dziennika Wileńskiego” zostało obwarowane warunkami, które miały zapobiec ugruntowaniu pozycji „Dziennika Wileńskiego” na wileńskim rynku czasopism. Obostrzenia polegały na zakazie powiększania czasopisma do rozmiarów większych, niż rozmiar niemieckiego organu prasowego „Wilnär Zeitung”. „Dziennik Wileński”, miał być również zawsze tańszy od okupacyjnego periodyku. Zob. szerzej [w:] *Referat o stowarzyszeniach i prasie; Litwa za rządów Ks. Isenburga*, Kraków 1919, s. 91.

⁹ Problem robót przymusowych został przedstawiony w *Memoriale w sprawie robót przymusowych złożonemu Naczelnikowi miasta Wilna, Pohlowi, przez przedstawicieli Komitetów narodowościowych tudzież związków zawodowych* w dniu 12 stycznia 1916 roku. „Do pracy przymusowej zmusza się nie tylko bezrobotnych, ale także i takich, którzy posiadają źródło zarobku i z zarobku swego żywią siebie i swoje rodziny. Skutkiem ich zaciągnięcia tracą nieraz rodziny zaciągniętego swego jedyne go żywiciela, zdane są przez to na pastwę nędzy i zmuszone są uciekać się do dobroczynności publicznej(...) wynagrodzenie, które otrzymują przymusowo zaciągnięci jest tak niskie, że nie tylko nie można stąd niczego oszczędzić dla ich rodzin, ale nawet nie wystarcza ono dla własnych potrzeb i zaciągnięty potrzebuje również zasiłku ze strony społeczeństwa”. Celem poprawy urągających godności ludzkiej warunkom pracy przymusowej twórcy *Memoriału* postulowali: „1. Stworzenie wydziału rady przybocznej z pośród przedstawicieli komitetów obywatelskich i organizacji społecznych celem współudziału w badaniu reklamacji w sprawie zwolnienia od robót przymusowych; 2. Staranne badanie lekarskie zarówno tych osób, które są powołane do robót, jak i tych, które już pracują; 3. Opracowanie warunków pracy wspólnie z wymienionymi organizacjami i ustanowienie płac minimalnych, zabezpieczających egzystencję zaciągniętego przymusowo i jego rodziny stosownie od miejscowych warunków; 4. Dopuszczenie delegatów komitetów do miejsc racy, celem bezpośredniego zaopatrzenia robotników w razie potrzeby w odzież i ewentualnie inne potrzebne przedmioty (...)”; *Memoriał w sprawie robót przymusowych złożony Naczelnikowi miasta Wilna, Pohlowi, przez przedstawicieli Komitetów narodowościowych tudzież związków zawodowych*, s. 31.

¹⁰ O dramatycznej sytuacji w Wilnie telegramem *Do Jego Ekscelencji Kanclerza Rzeszy* informowały dnia 12 maja 1917 roku Polski Komitet Pomocy, Centrala Żydowska, Litewskie Towarzystwo Pomocy Gospodarczej i Prawnej, Białoruski Komitet Pomocy oraz Centralny Zarząd Związków Zawodowych: „W Wilnie panuje straszny głód. Śmiertelność 89 pro mille. Odżywianie ludności ograniczone zostało do 200 gramów chleba. Pozatem nie rozdziela się żadnych artykułów żywnościowych. Przedstawiciele wszystkich warstw ludności prosili Szefa Zarządu o pomoc, wskazywali środki zaradcze, dotychczas bez skutku. Dla pociągnięcia do robót przymusowych chwyta się ludność na ulicy lub wyciąga w nocy z łóżek bez różnicy stanowiska, zajęcia i położenia rodzinnego. Prosimy o natychmiastową pomoc i obronę”; [w:] *Litwa podczas...*, op. cit., s. 24.

na wiosnę 1917 roku informował szczegółowo „Referat o ogólnem położeniu miasta”. Według danych z roku 1917 za sprawą zakazu zaopatrywania miasta Wilna z zewnątrz ceny na artykuły żywnościowe wzrosły kilkakrotnie, co spowodowało znaczące powiększenie się grona osób korzystających z akcji dobroczynnych. Za taki stan rzeczy raport obwiniał politykę nadmiernego ucisku, prowadzoną przez zaborcę niemieckiego w tym rekwizycje, sekwestry, roboty przymusowe, kwaterunek wojska podniesienie podatków, ograniczenie swobody poruszania się, która dla kraju zniszczonego uprzednio działaniami wojennymi oraz okupacją sowiecką była zbyt wielkim obciążeniem¹¹. Według raportu przeprowadzanie sekwestrów (Behlagnahme) na okupowanej Litwie obciążone było licznymi nieprawidłowościami, jakie wynikały z nieznamomości języka niemieckiego wśród ludności, powodującej niemożność egzekwowania swoich praw a także podlegania obowiązkowi¹². Z tego względu sekwestry przedmiotów prowadzono z pokrzywdze-

¹¹ Reakcją na nadmierne obciążenia ekonomiczne była *Dezyderata rolnictwa opracowana przez T-wo Rolnicze Wileńskie*, wzywająca zaborcę do spełnienia kilku podstawowych postulatów, które miały na celu umożliwienie jakiegokolwiek aktywności ekonomicznej ludności na obszarach okupowanych, dającej szansę uniknięcie śmierci głodowej: „1. Swobodna komunikacja między miastem a wsią, a przez to umożliwienie ludności miejskiej zdobycie środków żywności na wsi; umożliwienie ludności wiejskiej załatwianie spraw bez przeszkód w mieście; umożliwienie właścicielom ziemskim lub ich pełnomocnikom, zmuszonym wskutek wypadków wojennych mieszkać w mieście, odwiedzanie w sprawach gospodarczych ich dóbr, co dotąd nie było stale wzbraniane. 2. Powinien nastąpić natychmiastowy zwrot właścicielom lub ich uprawnionym pełnomocnikom dóbr, odebranych od nich pod rozmaitemi pozorami, a administrowanymi przez Wydział Gospodarczy (Wirtschaftliche Ausschus); przy zwrocie dóbr ich właścicielom powinno być dopuszczone żądanie zwrotu poniesionych szkód; 3. Zboże siewne nie powinno być zabierane, a gdzie się to zdarzyło, powinno być zwrócone; wieśniakowi powinna być zostawiona niezbędna ilość koni, dla każdej rodziny, z uwzględnieniem liczby jej członków powinno być przeznaczone minimum bydła użytkowego, które powinno być zwolnione od jakiegokolwiek zajęcia; 4. Ceny zboża, ziemniaków, siana i innych płodów rolnych powinny być odpowiednio podniesione i zrównane z cenami odpowiednimi w Niemczech i w Polsce; 5. Ojcowie rodzin, którzy sami prowadzą gospodarstwo lub synowie wiekowych rodziców nie powinni być powoływani do robót przymusowych; podatek pogłówny każdy powinien uiszczać tylko w miejscu swego zamieszkania i według z góry ustanowionej normy; 6. Wpłata należności rekwizycyjnych powinna być przyspieszona i uiszczona w gotówce; 7. Należy przystąpić natychmiast do rejestracji szkód wojennych i w tym celu pozwolić do zorganizowania się poszkodowanym; 8. Ludność miejska powinna być dopuszczoną do współpracy przy zarządzie spraw gospodarczych przez powołanie każdego urzędu powiatowego (Kreisamt) i przewodniczącego Wydziału (Amtsworteher) po jednym doradcy z kół właścicieli większych i drobnej własności; 9. Ogłaszanie rozporządzeń powinno się odbywać w języku krajowym(...); [w:] *Litwa za rzędów...*, op. cit., s. 117.

¹² *Referat o języku urzędowym* w sposób szczegółowy przedstawiał sytuację posługiwania się niezrozumiałą mową w stosunkach prawnych administracyjnych oraz gospodarczych mieszkańców okupowanej Litwy: „niezmiernie uciążliwą jest dla ludności konieczność posługiwania się we wszystkich absolutnie stosunkach z władzami włącznie nieznanym sobie językiem niemieckim(...) Nawet w tak dużym mieście jak Wilno, język niemiecki stał się źródłem udręczeń dla szerokich mas. Kwity, podania, skargi przyjmowane są tylko po niemiecku, nadto każde bezpośrednie ustne zwracanie się interesantów udostępnione jest tylko tym, którzy dość biegle mówią tym językiem. Z tego powodu cała masa ludności, gdyż tylko nieliczne jednostki posiadają niemiecki, z konieczności przy wszelkiem załatwianiu interesów z władzami przechodzi uprzednio przez tak zwane biura tłumaczeń i pisanie próśb (...). O ile bezpośrednio po wkroczeniu władz okupacyjnych, władze te wykazywały przynajmniej cień jakiejś chęci

niem ludności. Prócz nadużyć instytucji prawa cywilnego względem mieszkańców okupowanej Litwy, ogromne szkody przynosił wywóz do Rzeszy przetworzonych surowców. Litewskie zakłady przemysłowe, o ile nie produkowały na potrzeby okupanta, pozbawiono wszelkich urządzeń technicznych, jeżeli natomiast urządzenia nie nadawały się do rekwirowania, niszczone je bezpowrotnie. W ten sposób ogromna większość ludności, mająca do tej pory swój udział w przemyśle została pozbawiona miejsca pracy, a co za tym idzie środków utrzymania. Większość lokali, zaadaptowanych nie tylko na potrzeby ściśle wojskowe, czy administracyjne, ale i zupełnie prywatne była przekazywana władzom niemieckim bez żadnego odszkodowania. Do nadmiernych ciężarów gospodarczych należy również zaliczyć niewspółmiernie wysokie podatki, zarówno te bezpośrednie (poglówne, wyliczane w sposób niekonsekwentny w oparciu o niekompletne dane), jak i pośrednie¹³. Reakcją władz okupacyjnych na skargi mieszkańców okupowanych terytoriów w przedmiocie nadmiernej eksploatacji ekonomicznej ziem litewskich było pismo Głównokomenderującego na Wschodzie Leopolda ks. Bawarskiego, sporządzone dnia 25 grudnia 1916 roku, dotyczące stosunków prawnych prywatnej własności ziemskiej, zagospodarowanej przez niemiecki Zarząd wojskowy na obszarze Wschodu. Wedle logiki zaborczej wszelkie obciążenia podyktowane były koniecznością ekonomiczną. W przeważającej mierze do tragicznej sytuacji, w jakiej znalazła się gospodarka ziem litewskich przyczyniła się barbarzyńska polityka władz rosyjskich, które gospodarkowały na terytoriach litewskich tuż przed nastaniem Niemców w taki sposób, że dopro-

porozumiewania się z ludnością językiem dla niej zrozumiałym, o tyle z biegiem czasu coraz wyraźniej odgradzały się od niej niezrozumiałym dla niej językiem, coraz więcej żądały rozumienia przez ludność języka niemieckiego. Z praktyki takiego postępowania należy podkreślić usuwanie spośród urzędników magistratu, milicji i t. d., tych, którzy języka niemieckiego nie umieją, żądanie coraz bardziej stanowcze, by pracownicy wszystkich instytucji języka tego się uczyli, wymaganie od nauczycieli i kierowników szkół znajomości tego języka, wreszcie coraz większe trudności porozumienia się ludności w urzędach niemieckich. System taki coraz bardziej wkracza w sferę akcji germanizowania obszaru okupowanego i za taki właśnie uważany jest przez całą ludność”, *ibidem*, s. 97.

¹³ Litewska gospodarka pod okupacją niemiecką opierała się w dużej mierze na rozbudowanym systemie poboru podatków. System ten został w całości stworzony na nowo przez okupacyjną administrację niemiecką, bez powiązań z panującym wcześniej porządkiem prawnym. Podatki obliczano bez uwzględniania zamożności mieszkańców oraz ich faktycznej sytuacji życiowej. Egzekwowanie należności na rzecz państwa przybierało nierzadko drastyczną formę. Wśród podatków bezpośrednich obowiązywały: podatek gruntowy, przemysłowy, handlowy, poglówny oraz podatek nadzwyczajny wprowadzony na terytorium miasta Wilna. Trzy pierwsze zobowiązania pieniężne wobec państwa, a więc podatek handlowy, gruntowy i przemysłowy obowiązywały każdego mieszkańca, bez względu na wysokość osiąganego dochodu. Podatek poglówny zgodnie z rozporządzeniem z dnia 5 czerwca 1916 roku obejmował wszystkich zdolnych do pracy mężczyzn od 15 do 60 roku życia zamieszkających na stałe na obszarze Ober- Ostu prócz wojskowych i urzędników niemieckich, osób zwolnionych od jego płacenia przez rząd bądź wojsko niemieckie oraz osób duchownych. Do powyższych obciążeń fiskalnych należy zaliczyć tzw. podatki półoficjalne egzekwowane od ludności w naturze np. konieczność oddawania masła, mleka, ściągane przez żandarmerię za pośrednictwem wójtów, zob. szerzej [w:] *Referat o podatkach, ibidem*, s. 98.

wadziły do całkowitej zapaści ekonomicznej. Według władz niemieckich, zgodnie z postanowieniami konwencji haskiej o wojnie na lądzie należało wprowadzić na terytoriach okupowanych podstawowe zasady zarządzania własnością prywatną. Pierwszą z tych zasad było postanowienie określające, iż zagospodarowanie podejmuje się wyłącznie w interesie państwa, któremu przysługują wszelkie pożytki. Orzekanie o odstępstwach od powyższej reguły leżało w gestii Zarządu Ober- Ostu. Wedle drugiej zasady wypłacanie odszkodowań właścicielom lub innym uprawnionym nie przysługiwało. Wyjątek stanowiły tzw. objawy dobrowolnej życzliwości, polegające na przyznawaniu właścicielowi zamieszkałemu w majątku opału i naturaliów dla niego oraz jego rodziny, a także innych uprawnionych, jak również renta w gotówce lub naturze dla osób będących właścicielami zamieszkujących w państwie niemieckim, w państwie związanym sojuszem, lub w okupowanym nieprzyjacielskim obszarze zagranicznym¹⁴.

O niezwykle ciężkim położeniu mieszkańców okupowanych ziem często informowały źródła niemieckie. Litewską nędzę w ramach Ober- Ostu tłumaczono przede wszystkim uprzednią grabieżczą polityką władz rosyjskich, traktujących terytoria litewskie jak spichlerz dla armii sowieckiej¹⁵.

Oprócz ciężarów ekonomicznych według raportu równie dotkliwe dla ludności okupowanej Litwy były ograniczenia kulturalno-narodowe. Wprowadzenie niezrozumiałego dla ludności języka niemieckiego, jako języka urzędowego wprowadziło chaos administracyjny. Dostęp do tłumaczy nawet w największych ośrodkach miejskich był ograniczony. Wszelkie druki podlegały ścisłej cenzurze. Władze niemieckie wydały całkowity zakaz sprowadzania wszelkich książek, pism oraz podręczników szkolnych z innych krajów, okupowanych przez Niemcy¹⁶.

¹⁴ Zob. szerzej w: *Dokumenty oddzielnie nadesłane*: „Odnosi się do stosunków prawnych prywatnej własności ziemskiej, zagospodarowanej przez niemiecki Zarząd wojskowy na obszarze Wschodu” [w:] *ibidem*, s. 153.

¹⁵ „Seit Ausbruch des Krieges ist Litauen der Schauplatz eines ausgedehnten Schlachtfeldes, das sich vom Baltischen Meere und den Ufern der Dauguva bis and den Bug erstreckt: Daugpilis, Kaunas, Alytus, Gardinas, waren Festunden ersten Ranges, bestimmt, den feindlichen Angriff abzuhalten, um das Herz Russlands zu schonen. Bei dem Vormarsch der Russen nach Ostpreussen wurden die Litauischen Provinzen arg heimgesucht, blühende Städte und Dörfer niedergebrannt, beraubt von der Artillerie zerstört, ausserdem wurden 15,000 Personen darunter mehr als Hälfte Litauer, von der Russen als Geiseln in die entfernten Provinzen Russlands mitgeschleppt“. [w:] P. K. L., *Die Leiden des litauischen Volkes*, Lausanne 1917, por. R. Heberle, *Die Deutschen in Litauen*, Stuttgart 1927, s. 78.

¹⁶ W *Referacie o ogólnem położeniu miasta* dla poprawy warunków życia ludności na okupowanych terenach postulowano: „1. Nadanie organizacjom społecznym wpływu na sprawy administracyjne i gospodarcze, jako podstawa wszelkiej działalności pomocniczej dla ludności. Takimi instytucjami musiałyby być instytucje samorządu i Rady opiekuńcze na wzór tego, co ma miejsce w Królestwie; dla nich mogłyby służyć Komitety Pomocy Ofiarom Wojny; 2. Niezwłoczne powiększenie racyi żywnościowej, tak niskiej obecnie, że nie wystarcza dla zapewnienia zdolności do pracy; 3. Zreorganizowanie robót publicznych w tym czasie, aby każdy otrzymywał zajęcie i płacę, odpowiadające jego kwalifikacyom

Według niemieckich założeń ziemie podbite tzw. Ostland miały zostać wcielone do Rzeszy na zasadach zabezpieczenia strategicznego dla Prus Wschodnich¹⁷. Plany polityki niemieckiej w zakresie przyszłości ziem obszaru bałtyckiego nakreślił w roku 1915 niemiecki baron Silvio Broederich-Kurmahlen. Jego projekt pod nazwą „Das Neue Ostland” zakładał kolonizację podbitych ziem osadnikami z rzeszy. Do kolonizacji miały zostać przeznaczone dobra państwowe, które na zasadzie masowego wywłaszczenia zostałyby przekazane kolonizatorom. Kolonizacja obejmowałaby nie tylko tereny wiejskie (stąd wydana pośpiesznie 12 lipca 1916 roku regulacja prawna zabraniająca transakcji ziemią na terytoriach Ober- Ostu, mająca w szczególności zabezpieczać własność, która miałaby przypaść w przyszłości niemieckim kolonizatorom), ale i miasta. Należy podkreślić, iż plany kolonizacyjne niemieckiego okupanta dla Litwinów oznaczały w istocie unicestwienie narodowości litewskiej. Szybka ekspansja niemieckiego obszaru kulturowego strzeżonego siłą oręża doprowadziłaby do wyeliminowania odrębności etnicznej nie tylko mieszkańców Litwy, ale i całego regionu¹⁸. Według niemieckich pla-

i normalnemu zarobkowi(..); 4. Ulgi podatkowe, w szczególności zmniejszenie podatków pośrednich przez zniesienie cen, dostosowanie podatków pośrednich do faktycznej zdolności płatniczej; oddanie rozkładu w ich ręce organizacji społecznych; 5. Pozwolenie właścicielom ziemskim rozporządzenia się choć częścią własnych produktów; zniesienie zakazu dowozu produktów żywnościowych do miast; 6. Zwrócenie właścicielom obecnym na miejscu lub uwierzytelnionym przedstawicielom nieobecnych ich majątków przez Wydział gospodarczy bez wymagania opłaty deficytu powstałego wskutek gospodarki tegoż; 7. Ulgi w życiu ogólnym: ułatwienie zmiany miejsca pobytu, pozostawienie szkolnictwa organizacjom społecznym, szersze uwzględnienie języków miejscowych w urzędach, ułatwienia cenzuralne i dopuszczenie druków z innych części okupacji, reforma sądownictwa z uwzględnieniem miejscowych sił, obowiązującego dawniej prawa i miejscowych języków”. *Referat o ogólnem położeniu miasta, ibidem s. 55.*

¹⁷ Niemiecki projekt aneksjonistyczny przewidywał wcielenie do Prus Wschodnich nie tylko podbitych ziem litewskich, białoruskich czy łotewskich, ale zakładał konieczność włączenia do Rzeszy również Suwalszczyzny oraz części północnej guberni łomżyńskiej. Powyższym zapatrywaniom terytorialnym w dnach 24–26 stycznia 1916 roku dała wyraz Komisja Budżetowa Reichstagu, podejmując uchwałę o włączeniu terytoriów Suwalszczyzny oraz części ziemi łomżyńskiej do Neu- Ostpreussen; [w:] A. Deruga, *Litwa w pierwszych latach po rewolucji październikowej*, Warszawa 1967, s. 668.

¹⁸ O konieczności ułożenia pomyślnych stosunków z Litwinami na okupowanych przez Niemców terytoriach świadczyła *Enuncjacja poufna niemieckiego urzędu do spraw zagranicznych*, o następującej treści: „Staramy się Litwinów jak najkorzystniej dla nas usposobić. Litwini chcieliby wyzyskać obecną chwilę, kiedy w Rosji istnieje rząd socjalistyczny, aby zdobyć dla siebie jak największe korzyści. Pragną otrzymać autonomię. Dążą do tego samego celu, który osiągnęli Polacy. My jesteśmy w przykrym położeniu. Litwini w Ameryce i Rosji wywierają nacisk na komitety szwajcarskie i skandynawskie w kierunku otwartego oświadczenia się za Rosją. Naszym obowiązkiem jest uczynić wszystko, aby Litwinów za granicą od tego powstrzymać. Miałoby to nie tylko złe skutki dla stanowiska inteligencji litewskiej na okupowanym terytorium, lecz wprowadzałoby niepożądane następstwa i dla nas. Znaczyłoby to, że w dalszym ciągu uciskamy małe narody i że z nami współżyć niepodobna. Koniecznym jest wydanie jakiegoś oświadczenia. Trzeba by jednak ułożyć je ostrożnie z jednej strony dlatego, że nie można przewidzieć, jak się ułożą stosunki przy zawieraniu pokoju, z drugiej zaś ze względu na ewentualny wpływ na Polaków. Swobody, udzielone Litwinom, oddziałują niekorzystnie na Polaków i wpłyną ujemnie na ich zachowanie. Prasę należy uprosić o akcentowanie w ogóle największej życzliwości dla Litwinów,

nów obszary Ober- Ostu były w stanie zapewnić kompletną aprowizację skierowaną nie tylko na potrzeby wojska, czy mieszkańców, ale i Rzeszy.

Przewartościowanie polityki niemieckiej wobec Litwy przesądziły wydarzenia z kwietnia 1917 roku, w szczególności zaś przystąpienie Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej do wojny po stronie aliantów. Hasła samostanowienia narodów rząd Rzeszy starał się interpretować w taki sposób, by w odniesieniu do Litwy oznaczały formalną niezależność państwa litewskiego, które faktycznie pozostawałoby w ścisłej zależności od Rzeszy Niemieckiej. Proklamacja 5 listopada 1916 roku „Królestwa Polskiego”, rozumianego przez władze Rzeszy jako terytorium zależnego, otoczonego z trzech stron – północnej, wschodniej i zachodniej obszarami kontrolowanymi przez państwo niemieckie, potwierdziło tylko dążenia niemieckie do stworzenia hegemonii w regionie. Terytoria Litwy w planach rządu niemieckiego były pomyślane jako przedłużenie „Królestwa Polskiego”, czyli w istocie ziem, mających stanowić Prusy Wschodnie¹⁹.

W celu stworzenia korzystnych warunków do realizacji swoich zamierzeń terytorialnych zarząd Ober- Ostu zdecydował się na zorganizowanie reprezentacji Litwy do spraw politycznych zwanej Landesratem (Radą Krajową, Valstybes Taryba)²⁰. Na czele Landesratu stanął Antoni Smetona. Taryba w swoim początkowym kształcie składała się z 20 przedstawicieli litewskich, uprzednio pozytywnie zweryfikowanych przez władze niemieckie. Skład Taryby mógł zostać powiększony do 26 osób, w szczególności o przedstawicieli mniejszości narodowych. Działalność Rady Krajowej skupiała się

lecz również o unikanie wszelkiego roztrząsania, jak się ostatecznie stosunki na Litwie ułożą. Wreszcie należy zważyć wpływ na Rosję. Nie mamy najmniejszego powodu w tym momencie do podniecania wojowniczości Rosji, doprowadzilibyśmy jednak do tego, gdybyśmy z Litwy czynili szczególny atut wojenny”, [w:] *Litwa podczas wojny...*, op. cit., s. 14.

¹⁹ Zob. szerzej w: S. Askenazy, *Litwa Zamurowana. Ze świadectw austro-pruskich*. [w:] „Uwagi”, Warszawa 1924.

²⁰ W dokumencie *Otwarcie Litewskiej Rady Krajowej* z 23 września 1917 roku sygnatariusze litewscy wyrażali nadzieję na rychłą odbudowę państwowości litewskiej przy pomocy Rzeszy Niemieckiej jeszcze podczas wojny: „Dziękujemy Waszej Królewskiej Wysokości, iż w ciężkich czasach wojennych dana była kierowniczym mężom ze wszystkich części Litwy możliwość zgromadzenia się w swej dawnej stolicy i wymiany poglądów co do przyszłości naszego narodu i jego ojczyzny (...) Liczymy na pomoc zarządu niemieckiego, aby jeszcze podczas wojny, z nim i przy poparciu Rzeszy Niemieckiej, poprowadzić, oraz złagodzić nędzę i położenie cierpiącej ludności oraz móc współdziałać w budowie naszego kraju i jego gospodarstwa społecznego. Chcemy przytem dążyć do tego, by udziałem wszystkich mieszkańców naszego kraju stały się prawa, któremi mieszkańcy krajów kulturalnych dawno już się cieszą”. Dokument został podpisany przez J. Basnaviciusa, M. Brziskę, S. Banaltisa, K. Bizauskasa, P. Dovydalitisa, O. Klimasa, Dziekana Mironasa, S. Narutowicza, A. Petrulisa, A. Smetonę, A. Stulginskasa, J. Smilgerviciusa, J. Staugaitisa, J. Saulysa, J. Vailekaitisa, J. Sornasa, J. Vileiszisa, oraz D. Malinauskasa; [w:] *Litwa podczas...*, s. 15.

w Wilnie, traktując to miasto jako etnicznie litewskie, od zawsze należące do państwa litewskiego.

W stworzeniu na terytorium okupowanym organizacji politycznej złożonej z Litwinów Niemcy upatrywali szansy na szybsze przeforsowanie swoich zamierzeń względem ziem Ober- Ostu, w szczególności jak najściślejszego związania z Rzeszą przyszłego państwa litewskiego. Pod naciskiem władz kanclerskich Cesarstwa Niemieckiego Taryba w dniu 11 grudnia 1917 roku ogłosiła deklarację, w której w sposób ostateczny odcinała się od wszelkich kontaktów i zobowiązań wobec innych państw, przede wszystkim zaś zrywała więzy przynależności, w jakich dotychczas funkcjonowała, chodzi tutaj w szczególności o zaprzeczenie dalszego trwania unii polsko-litewskiej. Deklaracja ustanawiała niepodległość państwa litewskiego ze stolicą w Wilnie oraz wyrażała chęć ściślejszego powiązania swojego bytu państwowego z Cesarstwem Niemieckim. W tym celu uzgodniono cztery konwencje łączące Litwę z Rzeszą, stanowiące gwarancję uznania ze strony niemieckiej nowo powstałego państwa litewskiego. Były to konwencje celne, wojskowe, komunikacyjne i monetarne²¹. Dla Niemiec litewska deklaracja w razie wojennego zwycięstwa oznaczała podstawę dla utworzenia kolejnej prowincji, wchodzącej w skład Rzeszy, powiązanej bezpośrednio unią personalną z Prusami, z Wielkim Księciem Litwy w osobie cesarza Wilhelma II, Króla Pruskiego²².

Litwini, orientując się coraz bardziej w zamierzeniach niemieckiej polityki, po przymusowym podpisaniu trzech deklaracji: celnej, komunikacyjnej i monetarnej, starali się za wszelką cenę ominąć postanowienie, wymuszające na Tarybie złączenie się unią personalną z Prusami. W tym celu Taryba znalazła sprzymierzeńca w osobie niemieckiego posła M. Erzbergera, wspierającego niemieckie Centrum Katolickie. Według projektu Erzbergera, aby ominąć niewygodny dla Litwinów punkt deklaracji stanowiący konieczność związania państwa litewskiego unią personalną z Prusami, należało odnaleźć w miarę niezależnego kandydata na monarchę, który zostałby powołany na tron litewski decyzją Taryby. Za odpowiedniego kandydata uważany był Wilhelm Wirtemberski, książę Urach. Powyższy projekt nie doszedł jednak do skutku, ze względu na sprzeciw kół litewskich za granicą w szczególności Rady Narodowej Litewskiej w Szwajcarii. W samej Tarybie pomysł powołania monarchy spowodował znaczny rozdźwięk. W tym samym czasie toczyły się rokowania pokojowe z Rosją Radziecką w Brześciu Litewskim. W wyniku korzystnego dla Rzeszy rozstrzygnięcia, wymuszającego na Rosji zawarcie pokoju, sytuacja Niemiec w regionie znacznie się polepszyła. Wcielenie ze względów strategicznych (kontrola nad szlakiem rzeczny na linii Wisła–Niemen) Su-

²¹ Por. B. Colliander, *op. cit.* s. 79.

²² W. Wielhorski, *op. cit.*, s. 265.

walk i Augustowa do Rzeszy, oraz przesunięcia administracyjne stały się początkiem budowy regionu północno-wschodniego, w całości zależnego od Cesarstwa Niemieckiego. Sprawa litewska, blokowana do tej pory przez zajęte rokowaniami pokojowymi Niemcy pozostawała w zawieszeniu. W tej sytuacji litewska Taryba 16 lutego 1918 roku zdecydowała się na powtórne proklamowanie swojej niepodległości. Istotny pozostaje fakt, iż w deklaracji z 16 lutego 1918 roku przedstawiciele litewscy w sposób świadomy pominęli akapit zawarty w deklaracji z 11 grudnia 1917 o „wiecznym i mocnym” związku z Niemcami. Powyższy zabieg wywołał zdecydowany sprzeciw władz niemieckich. Stanowisko rządu niemieckiego w sprawie uznania Litwy opierało się na respektowaniu deklaracji Taryby z 11 grudnia 1917 roku. Napomniane pismem kanclerza Hertlinga z 21 lutego 1918 roku władze litewskie zdecydowały się na powrót do deklaracji grudniowej. Wobec zaakceptowania proklamacji Litwy na zasadach związku z rzeszą 23 marca 1918 roku cesarz niemiecki Wilhelm II zdecydował o uznaniu niepodległości państwa litewskiego²³. Wkrótce po cesarskiej deklaracji Taryba przystąpiła do opracowywania przyszłych struktur państwowych. Bez porozumienia z przedstawicielami rządu niemieckiego litewski Landesrat zdecydował o proklamacji litewskiej monarchii konstytucyjnej z królem w osobie ks. Urach, jako Mendoga II. Dodatkowo Taryba zdecydowała o przemianowaniu się z rady krajowej na radę państwa. Wewnętrzne uzgodnienia Taryby, nie poparte konsultacjami z rządem niemieckim spotkały się ze zdecydowanym sprzeciwem ze strony administracji Rzeszy. Taryba nie została uznana przez Niemców za radę państwa, domagano się natomiast przyjęcia przez Litwę ostatniej konwencji przyrzeczonej dokumentem z 11 grudnia. Rząd litewski wobec rosnących żądań niemieckich, a także w obliczu narastających coraz bardziej różnic politycznych w ramach samego organu, nie zdecydował się na poważne rozstrzygnięcia polityczne w sprawie przyszłości Litwy.

²³ Akt uznania państwa Litewskiego przez władze niemieckie B. Colliander przedstawił w następujący sposób: „Die Delegation traf am 22. März in Berlin ein und am 23. fand die Notifikation vor der deutsche Regierung statt. Gemäss dem Beschlusse der Taryba bat die Delegation gleichzeitig, die kaiserliche deutsche Regierung möge den unabhängigen Staat Litauen anerkennen. Reichskanzler von Hertling überreichte den litauischen Delegierten eine von Kaiser Wilhelm unterzeichnete Urkunde, worin dieser den Kanzler beauftragte, mitzuteilen, dass der Kaiser auf der Grundlage der Erklärung vom 11. Dezember 1917 Litauen als einen freien und unabhängigen Staat anerkannte und sich bereit erkläre, dem litauischen Staat bei dessen Errichtung den erbetenen Schutz und Beistand zu gewähren. Als eine vollständige Neuheit erschien den Litauen, dass das Land an den deutschen Kriegslasten, die auch dessen eigene Befreiung förderten, teilnehmen sollte; dies wie auch die Tatsache dass die einzugehenden Konventionen den Interessen des Deutschen Reiches sowohl wie auch denen Litauens entgegenkommen sollten, erwähnte die Urkunde als eine Voraussetzung der Annerkennung“, [w:] B. Colliander, *op. cit.*, s. 172.

Niepomyślna dla Niemiec sytuacja na froncie zachodnim otworzyła Litwinom drzwi do utworzenia organu rządzącego. Dnia 11 listopada 1918 roku w Wilnie doszło do utworzenia Rządu Litewskiego z Augustynem Voldemarasem na czele²⁴.

W tym samym czasie od wschodu ku Wilnu zaczęła postępować armia radziecka. Rząd litewski wobec zmiany sytuacji na frontach oraz w obawie przed bolszewikami zmuszony został do przeniesienia się do Kowna. Niemcy stopniowo wycofując się z terytoriów litewskich, pozostawili wszystkie urzędy nowo powstałej, bezbronnej państwowości litewskiej nacierającemu ze wschodu wrogowi.

²⁴ W skład pierwszego litewskiego rządu weszli: P. Leonas, V. Staszinskas, M. Yczas, J. Tubelis, J. Vileisis, *ibidem*, s. 283.

